

A new look at the theory of allegorical interpretation with an emphasis on the interpretation of the Qur'an

(Received: 2022-9-12 Accepted: 2022-12-31)

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.26767384.2022.7.2.3.9>

Kabiri Rad, Mohsen¹

Hoseini.Zeydi, seyed abolghasem²

Ebadi, mehdi³

Abstract:

Allegorical interpretation as one of the interpretation approaches. It discusses the existence of symbols and allegory in some stories and events of the Quran, and examines their external and internal meaning. This research follows that with descriptive-analytical method. Expressing a new meaning about the theory of allegorical interpretation and as the main problem of the research and it has come to the conclusion that: The characters and elements of the stories were real. And they are realized outside and cannot be intended only as a parable or a symbol. Therefore, in allegorical interpretation, in addition to referring to deep and inner meanings through the language of allegory, superficial and apparent meaning is also determined at the same level. The result is that there are no contradictions that happened in the outside world the appearance of the story told by the Holy Quran. It is also intended to have an allegorical meaning or meanings of the verse or story as an interpretation.

Keywords: allegory, interpretation, allegorical interpretation, the heart of the Qur'an

¹ Ph.D student of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Mazandaran University, Babolsar, Iran, mohsenkabirrad@gmail.com

² Assistant Professor of Jurisprudence and Principles Department, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran (corresponding author) hoseini.zeydi@razavi.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Medicine, Shahrood University of Medical Sciences, Shahrood, Iran, ebadi@shmu.ac.ir

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

نوع مقاله: پژوهشی

نگاهی جدید به نظریه تفسیر تمثیلی با تأکید بر تأویل قرآن

(تاریخ دریافت ۱۴۰۱/۶/۲۱ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۰)

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.26767384.2022.7.2.3.9>

کبیری راد، محسن^۱

حسینی زیدی، سید ابوالقاسم^۲

عبادی، مهدی^۳

چکیده:

تفسیر تمثیلی به عنوان یکی از رویکردهای تفسیری، پیرامون تمثیلی یا نمادین بودن برخی داستان‌ها و وقایع قرآنی بحث می‌کند و معنای ظاهری و باطنی آن‌ها را مورد بررسی قرار می‌دهد. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی به دنبال بیان معنایی جدید در مورد نظریه تفسیر تمثیلی به عنوان مسأله اصلی پژوهش بوده و به این نتیجه رسیده است که: شخصیت‌ها و عناصر داستان‌ها واقعی بوده و تحقق خارجی داشته‌اند و نمی‌توانند تنها بعنوان مثل یا نماد مورد نظر باشند و لذا در تفسیر تمثیلی علاوه بر اشاره به معانی عمیق و باطنی به وسیله زبان تمثیل، معنای سطحی و ظاهری نیز در همان سطح خودش اراده می‌گردد. در نتیجه هیچ منافاتی وجود ندارد که ظاهر داستانی را که مثلاً قرآن کریم بیان کرده است، در عالم خارج اتفاق افتاده باشد و از طرف دیگر معنا یا معانی تمثیلی هم از آیه یا داستان - به عنوان تأویل آیه - اراده شده باشد.

کلیدواژه‌ها: تمثیل، تأویل، تفسیر، تفسیر تمثیلی، بطن قرآن

^۱ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. mohsenkabirirad@gmail.com

^۲ استادیار گروه فقه و اصول، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد مقدس، ایران (نویسنده مسئول) hoseini.zeydi@razavi.ac.ir

^۳ استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شاهرود، شاهرود، ایران ebadi@shmu.ac.ir

متنوع بودن وسیله‌ها و طرق منتقل کردن معانی، قابلیت استفاده نمودن از وجوه مختلف زبان را را به اندازه زیادی افزایش داده است و این امر در مورد قرآن کریم پیچیدگی بیشتری می‌یابد و دلیل این امر آن است که از طرفی زبان بشری نسبت به آنچه که خداوند در صدد بیان آن است قاصر بوده، و خداوند برای آن که حقایق فراوان را برای انسان‌ها بیان نماید، فقط کلمات و لغات بشری را در اختیار داشته است^۱ و لذا در پاره‌ای از موارد ناگزیر از استفاده کردن تعابیر کنایی و تمثیلی بوده است.

از طرف دیگر، معتقد بودن به راستی و صادق بودن ادعاهای موجود در متن قرآن کریم و تفسیر و تبیین درست وحی، همواره از ذهن مشغولی‌های انسان‌های طالب حقیقت و کمال در درازنای تاریخ دین مبین اسلام بوده است. به همین جهت، شاهد کوشش‌های فراوانی برای تحلیل کردن متن قرآن کریم و فهمیدن زبان آن از طرف علماء و دانشمندان اسلامی بوده‌ایم هر چند که این کوشش‌ها با انگیزه‌های مختلف انجام گرفته و نتایج متفاوتی در پی داشته است.

با توجه به این که وضع اصلی کلمات و لغات عربی که به منظور رساندن معنای محسوس بوده است و توانایی بیان کردن معانی متعالی را ندارد، به ناچار، مقاصد خود را در برخی از موارد در قالب تمثیل‌ها و کنایه‌ها بیان نموده است. این موارد سبب گردید فهم قرآن کریم محتاج به اصولی متعالی‌تر از قواعد زبان عربی باشد که مفسران و محققان اسلامی با تلاش‌های ارزشمند خود قواعد یاد شده را کشف کرده‌اند.

در این جستار برآنیم که با توجه به مفهوم تأویل قرآن، به بیان معنایی جدید از تفسیر تمثیلی بپردازیم. در مورد پیشینه پژوهش حاضر هم باید بیان شود که مقالاتی در مورد تفسیر تمثیلی و مصادیق مورد بحث آن نگاشته شده است (مانند «موافقان تفسیر تمثیلی، دلایل و مستندات»، «بررسی مبانی نظریه تفسیر تمثیلی»، «تحلیل مبانی زبان تمثیلی قرآن»، «واکاوی نظریه تمثیل در آیه میثاق» و ...) ولی در تمام این آثار به معنای مشهور تفسیر تمثیلی اشاره است و بر اساس آن آیات قرآن مورد بررسی قرار گرفته

۱. به تعبیر برخی اندیشمندان «گویی زبان مفلوک و شکسته بشر فانی، زیر سیطره و فشار هائل کلام آسمانی به هزاران تکه تقسیم

شده است» (خرمشاهی، ۱۳۷۴: ۵۲)

است و لذا وجه تمایز این پژوهش با سایر موارد در ارائه معنایی جدید از تفسیر تمثیلی است که تا به حال در هیچ مقاله و پژوهشی به آن پرداخته نشده است.

۱. کلیات

در ابتدا به توضیح واژگان مورد نظر در مقاله اشاره خواهد شد.

۱ - ۱. واژه تفسیر

در این بخش به معنای تفسیر در لغت و اصطلاح اشاره خواهد شد.

۱ - ۱ - ۱. تفسیر در لغت

تفسیر - مصدر باب تفعیل - از ماده «فسر» و جمع آن «تفاسیر» است؛ لغت‌دانان معانی زیر را برای این ماده ذکر کرده‌اند: ۱. بیان و توضیح دادن. (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۵۰۴/۴؛ جوهری، ۱۴۰۷ق: ۷۸۱/۲؛ ابن منظور افریقی، ۱۴۰۵ق: ۴۷۴/۴) ۲. جدا کردن. (فیروزآبادی، ۱۴۱۲ق: ۱۵۶/۲) ۳. آشکار ساختن امر پوشیده. (ابن منظور افریقی، ۱۴۰۵ق: ۳۶/۱۰؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۲ق: ۱۵۶/۲؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق: ۱۱/۷) ۴. کشف و اظهار معنای معقول. (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق: ۳۸۰/۱)

برخی «فسر» و «تفسیر» را مترادف یکدیگر دانسته‌اند؛ (ابن درید، بی‌تا: ۱۷۶۵/۳؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق: ۱۱/۷) اما بعضی هم به دلیل خصوصیت معنایی باب تفعیل که اغلب در معنای مبالغه و تکثیر است (استرآبادی، بی‌تا: ۹۲/۱) و با توجه به معنای ذکر شده برای «تفسیر» در کتب لغت واژه تفسیر را مبالغه معنای فسر و به معنای آشکار نمودن مطالب معنوی و معقول همراه با سعی و اجتهاد گرفته‌اند. (ابن عاشور، بی‌تا: ۱۰/۱؛ معرفت، بی‌تا: ۱۳/۱ و ۱۴)

با توجه به آنچه ذکر شد و با در نظر گرفتن موارد استعمال این کلمه می‌توان گفت: یکی از معنای حقیقی ماده «فسر»، کشف و اظهار معنای معقول و آشکار کردن حقیقت علمی نامحسوس است و با در نظر گرفتن معنای مبالغه در باب تفعیل می‌توان یکی از معنای لغوی واژه تفسیر را «به خوبی آشکار نمودن مطالب معنوی و حقایق علمی» دانست. (رک: بابایی، ۱۳۸۸ش: ۹)

۱ - ۱ - ۲. معنای اصطلاحی تفسیر

بسیاری از مفسران تعریفی برای تفسیر ارائه نداده‌اند و شاید آن را به روشنی معنای متبادر عرفی‌اش واگذار کرده‌اند؛ (رک: طوسی، ۱۳۷۶ش: ۳/۱؛ رازی، ۱۴۲۰ق: ۲۱/۱؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق: ۲/۱) ولی در مقدمه برخی تفاسیر و کتب علوم قرآنی تعاریف مختلفی دیده می‌شود که بیانگر دیدگاه خاص آن دانشمندان درباره تفسیر می‌باشد. برخی از این معانی عبارتند از:

(الف) «تفسیر، کشف مراد از لفظ مشکل است» (طبرسی، ۱۳۷۲ش: ۳۹/۱؛ و نیز رک: طیب، ۱۳۷۸ش: ۲۰/۱)

(ب) «تفسیر، شرح و توضیح دادن معنای آیه و شأن و قصه آن و سببی است که آیه در آن شرایط نازل شده، با لفظی که با دلالت آشکار بر آن دلالت نماید» (جرجانی، ۱۳۷۰ش: ۷۶)

(ج) «تفسیر، بیان معنای آیات قرآنی و کشف مقاصد و مدالیل آنهاست» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۴/۱)

(د) «تفسیر، آشکار کردن مراد خدای متعال از کتاب عزیز اوست» (خویی، بی تا: ۳۹۷)

از مجموع تعریف‌های ذکر شده، می‌توان این نکته را دریافت که تفسیر، صرفاً توضیح الفاظ قرآن نیست، بلکه باید مراد خداوند متعال از آیات قرآن بیان شود و آنچه در تفسیر مهم است، رسیدن به مدلول لفظ و معنای پنهان آن است، نه فقط معنای ظاهری لفظ. از این رو کلامی دارای تفسیر خواهد بود که نوعی معنای پنهان و پیچیده داشته باشد تا از راه تفسیر، کشف و آشکار گردد. از طرفی تفسیر، علمی روشمند است و برای خود اصول، مبانی و قواعدی دارد که مفسر، ملزم به رعایت آنها است. بنابراین می‌توان تفسیر را این‌گونه تعریف نمود: «بیان مراد استعمالی آیات قرآن و آشکار نمودن مقصود خدای متعال از آن، بر مبنای روایات، ادبیات عرب و اصول عقلایی محاوره» (بابایی، ۱۳۸۸ش: ۲۳)

۱ - ۲. واژه تأویل

در این بخش به معنای تأویل در لغت و اصطلاح اشاره خواهد شد.

۱- ۲- ۱. تأویل در لغت

تأویل از «الاول» گرفته شده است و به معنای بازگشت می‌باشد. البته این به اعتبار یکی از معانی این واژه است، بنابراین معنی، تأویل کننده کسی است که سخن را به معنایی که احتمال می‌دهد، رجوع دهد. (ابن منظور، ۱۴۰۵ق: ۱۱/۳۶)

نویسنده کتاب التحقیق فی کلمات القرآن، پس از نقل آرای گوناگون اهل لغت می‌نویسد: نتیجه تحقیق این است که معنای اصلی این ماده رجوع است و این رجوع، یا به اعتبار آغاز است، یا به اعتبار پایان، یا به اعتبار حق و فرض، یا اعتباری غیر از این موارد. همین معناست که در جمیع مشتقات آن: الاول، الاولی، الاولین، التأویل، در قرآن مقصود است. (مصطفوی، ۱۳۶۸ش: ۱/۱۶۱) و فرق بین تفسیر و تأویل این است که تفسیر، پژوهش درباره مدلول ظاهری واژه است، از نظر ادبی؛ التزامی و عقلی، اما تأویل تعیین مرجع کلام و مراد و مقصود از آن است (شناخت معنی). گاه مقصود از نظر مردم پنهان می‌ماند، ظاهر کلام مقصود را نمی‌رساند، این جاست که برای آگاهی از مقصود و مراد از لفظ به تأویل نیاز می‌افتد. (همان: ۱۶۲)

۱- ۲- ۲. تأویل از دیدگاه مفسران

برخی از علمای شیعه و صاحب نظران علوم قرآنی، با استناد به روایات، بطن و تأویل را یکی دانسته‌اند (رک: معرفت، بی تا: ۲۴/۱-۲۸؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۴ش: ۲/۲۶۲) بدین معنا که برداشت از ظاهر قرآن، «تفسیر» و فهم باطن قرآن، «تأویل» آن است. این دیدگاه در بین صاحب نظران جدید، معروف و مشهور شده تا جایی که یک حقیقت ثانویه گشته است. (رک: علوی مهر، ۱۳۸۱ش: ۳۶)

البته برای تأویل معانی اصطلاحی دیگری هم موجود است مثل آنکه مفسران قدیم تأویل را مرادف «تفسیر» و «بیان» دانسته (رک: فخر رازی، ۱۴۲۰ق: ۱/۱۱۸؛ ۲/۳۱۳؛ طبری، ۱۳۹۳ق: ۱/۲۹) و گروهی دیگر از جمله محمد عبده آن را بر «اعیان خارجی محسوس و قابل مشاهده» تطبیق داده‌اند. (عبده، بی تا: ۱۷۲/۳-۱۹۶)

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان پس از نقل تمام این معانی، به نقد هر یک پرداخته و می‌گوید: «مراد از تأویل آیات قرآن مفهومی نیست که آیه بر آن دلالت دارد، چه اینکه آن مفهوم مطابق ظاهر باشد، و چه مخالف آن، بلکه تأویل از قبیل امور خارجی است، البته نه هر امر خارجی تا توهم شود که مصداق

خارجی یک آیه هم تأویل آن آیه است، بلکه امر خارجی مخصوصی که نسبت آن به کلام نسبت ممثل به مثل و نسبت باطن به ظاهر باشد» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، صص ۴۷-۴۶)

۱- ۳. زبان قرآن

در این بخش به بررسی زبان در لغت و اصطلاح و نیز منظور از اصطلاح زبان قرآن اشاره خواهد شد.

۱- ۳- ۱. زبان در لغت و اصطلاح

در لغت، زبان به اندام متحرک داخل دهان گفته می‌شود که مهم‌ترین ابزار گویایی و نیز لغت یک ملت یا جماعت است. (دهخدا، ۱۳۷۷ش: ۱۱۱۳۰) واژه «زبان» کاربردها و معانی متفاوتی دارد و با توجه به نوع کاربرد و ذهنیت گوینده، معانی ویژه‌ای پیدا می‌کند که گاه ظاهری و ملموسند و گاه معنایی عمیق دارد. آنچه از واژه «لسان» در عربی در ابتدای امر استنباط می‌شود همان معنایی است که لغت‌دانان هم آورده‌اند.

در واقع آنچه از کاربرد واژه «زبان» به ذهن می‌آید متفاوت است به این معنا که گاه معنای ظاهری لفظ را منظور می‌کنند و گاه معنای مجازی آن لفظ مقصود است. تصور عمومی در باب زبان این است که زبان ابزار انتقال مفاهیم ذهنی در بین آدمیان است و این عمل با بهره‌گیری از وضع الفاظ برای معنای صورت می‌گیرد چه این وضع، تعیینی و دارای واضع مشخص باشد و چه در نتیجه کثرت استعمال به صورت تعیینی شکل گرفته باشد. (هادوی تهرانی، ۱۳۷۷ش: ۹۵)

۱- ۳- ۲. مقصود از اصطلاح زبان قرآن

ساختار زبان قرآن چگونه است و ویژگی‌هایش چیست؟ خداوند به چه نحوی با آدمیان سخن گفته است، به زبان عرفی یا به زبان فنی (فلسفی، عرفانی، علمی، شاعرانه و ...)? به زبان صریح و مستقیم یا زبان غیر مستقیم (اعم از تمثیلی، رمزی و نمادین و ...)? آیا زبان وحی دارای هویتی شناختاری است یا زبانی صرفاً انگیزشی است و یا هر دو جنبه را داراست؟ تک ساحتی است یا چند ساحتی؟ کارکرد واحدی دارد یا هم‌زمان چندین نقش را با هم ایفاء می‌کند؟ و ... (رک: ساجدی، ۱۳۹۲ش: ۲۵۸)

با گذر از مباحث زبان قرآن، سراپرده و پشت صحنه کلمات و واژگان و بسیاری از نزاع‌های کلامی و فلسفی و حتی اجتماعی و علمی روشن می‌گردد و آشکار می‌شود که چه اهداف، جهت‌گیری‌ها و فلسفه‌ای برای ساخت و ترکیب آن‌ها وجود داشته است.

۱ - ۴. واژه حقیقت

در این قسمت معنای حقیقت در لغت و اصطلاح بیان خواهد شد.

۱ - ۴ - ۱. حقیقت در لغت

واژه عربی «حقیقت» از ریشه «ح ق ق» است؛ برخی لغویون به ارائه معنا و برخی به ارائه لازم معنای آن پرداخته‌اند. حق در لغت در معانی متعددی، از جمله: ملک و مال (جبران مسعود، ۱۳۷۶ق: ۶۸۹/۱)، امتیاز (فرهیخته، ۱۳۷۷ش: ۳۵۲)، ثابت (زبیدی، ۱۴۱۴ق: ۳۱۵/۶) و نقیض باطل (ابن عبّاد، ۱۴۱۴ق: ۲۸۶ و ۲۸۷؛ رک: فراهیدی، ۱۴۰۵ق: ۶/۳؛ ابن فارس، ۱۴۰۵ق: ۱۵/۲ تا ۱۷) آمده است. راغب اصفهانی چهار استعمال برای لفظ «حقیقت» برمی‌شمارد و معتقد است که «حقیقت» گاهی برای آنچه ثابت و وجودی دارد (نشانه وجود شیء) و گاهی برای اعتقاد مطابق با واقع و گاهی برای عمل و گاهی برای گفتار به کار می‌رود. (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق: ۲۴۶ و ۲۴۷)

ابن اثیر هم معتقد است: برای ریشه حق، دو معنای اصلی ذکر شده است: یکی استحکام و استواری، چنان‌که «ثوب محقق» به معنای لباس یا پارچه‌ای با بافت محکم است؛ و دیگری موافقت و مطابقت، چنان‌که به حفره‌ای که پاشنه درهای ورودی قدیم، در آن قرار می‌گیرد و می‌چرخد «حِقِّ الباب» و به محل اتصال دو استخوان «حُقِّ» می‌گویند. (ابن اثیر، ۱۳۶۴ق: ۴۱۶/۱)

۱ - ۴ - ۲. معنای اصطلاحی واژه حقیقت

امروزه واژه «حقیقت» به عنوان مشترک لفظی میان چند معنا استعمال می‌شود که اهم آن‌ها عبارتند از:

۱. «حقیقت» به معنای استعمال لفظ در ما وضع له (در مقابل مجاز)

۲. «حقیقت» به معنای شناخت مطابق با واقع (در مقابل کذب)

۳. «حقیقت» به معنای کنه و باطن (در مقابل ظاهر)
۴. «حقیقت» به معنای وجود مستقل مطلق که منحصر به باری تعالی است (در مقابل مخلوقات)
۵. «حقیقت» به معنای واقعیت عینی (در مقابل مفهوم که فاقد عینیت خارجی است)
۶. «حقیقت» به معنای ذات شیء (در مقابل اعتبار)
۷. «حقیقت» به معنای ماهیت. (مصباح، ۱۳۸۶ش: ۳۳۸/۱؛ هم‌چنین ر ک: مطهری، ۱۳۷۸ش: ۱/۱۳۶)
- ۱ - ۵. واژه تمثیل

در این بخش معنای تمثیل در لغت و اصطلاح بیان خواهد شد.

۱ - ۵ - ۱. تمثیل در لغت

تمثیل در لغت به معنای مثال آوردن و تشبیه کردن است که در آن مفاهیم و مقاصد اخلاقی از پیش شناخته شده‌ای از روی قصد به اشخاص، اشیاء و حوادث منتقل می‌شود. (جرجانی، بی تا: ۸۶؛ طریحی، ۱۴۰۸ق: ۱۶۸/۴) بدین معنی که نویسنده شخصیت‌ها، حوادث و صحنه داستان را طوری انتخاب می‌کند که بتواند منظور خود را که معمولاً عمیق‌تر از روایت ظاهری داستان است به خواننده منتقل کنند. به این ترتیب، تمثیل یک لایه آشکار دارد و یک یا چند رویه پنهان که خواننده با تأمل و دقت در رویه آشکار به لایه یا لایه‌های تمثیلی که معمولاً حاوی نکته‌ای اخلاقی است پی می‌برد!

زمخشری در کتاب الکشاف می‌نویسد: «مثل در اصل کلام عربی به معنای «مثل» است یعنی نظیر و مثل و مثل و مثیل مانند شبّه و شبّه و شبیه؛ و اگر کلامی را به شیوه تمثیل به مورد به کار برند، آن را مَثَل گویند» (زمخشری، ۱۴۰۷ق: ۷۲/۱)

۱. البته علامه طباطبایی «رحمه الله» در زمینه آیات غیبی قرآن قائل به تمثیل شده و این دیدگاه او در واقع مبتنی بر عرفی بودن زبان قرآن است؛ در زبان عرفی برای القای مفهوم جدیدی به مخاطب، الفاظ و معانی معهود به همراه قرینه صارفه استفاده می‌شود و خداوند نیز همین گونه عمل کرده است. (ر ک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۳۲۰/۲)

۱ - ۵ - ۲. تمثیل در اصطلاح

تمثیل، به عنوان اصطلاحی ادبی - بلاغی (بیانی)، دارای دو معنای عام و خاص است. تمثیل در معنای عام، معادل و مرادف تشبیه است و در معنای تشبیه به کار می‌رود زیرا «مثل»، که ریشه واژه تمثیل است، معنای «شبه» می‌دهد. (طریحی، ۱۴۰۸ق: ۴۷۱/۵. و نیز رک: تهانوی، بی تا: ۱۳۴۴/۲) هم‌چنین ابوالقاء، کتب تفسیر، بویژه تفسیر کشاف را آکنده از نمونه‌های تمثیل در معنای تشبیه معرفی می‌کند و بر این‌که تمثیل، به طور مطلق، بر تشبیه اطلاق می‌شود، تأکید می‌ورزد. (ابوالقاء، ۱۳۹۷ق: ۷۴/۲)

اما تمثیل در معنای خاص گونه‌ای از تشبیه است و به تعبیر اهل منطق، نسبت تشبیه و تمثیل، عموم و خصوص مطلق است، یعنی «هر تمثیلی، تشبیه است» اما «بعضی از گونه‌های تشبیه، تمثیل به شمار می‌آید». جرجانی در «أسرار البلاغه» این معنا را تصریح می‌کند و تشبیه را عام و تمثیل را نسبت بدان اخص (خاص) می‌شمارد و تأکید می‌ورزد که هر تمثیلی به ناگزیر تشبیه است، اما هر تشبیهی الزاماً تمثیل نخواهد بود. (جرجانی، بی تا: ۸۴/۱)

اما وجه تعیین کننده تمثیل در مقایسه با تشبیه آن است که وقتی گوینده‌ای برای بیان مقصود خود، مطلبی حکیمانه به کار برد که ادعای او را اثبات کند، او از تمثیل بهره جسته است؛ مثلاً «عالم بی عمل به زنبور بی عسل ماند» (سعدی، ۱۳۸۲ش: ۱۲۲ (بخش ۶۸ از فصل هفتم)) یا «شیخ گفت: مثل ادب کردن احمق را، چون آب است در زیر حنظل، هر چند بیشتر خورد، تلخ‌تر گردد» (ابن منور، ۱۳۸۶ش: ۲۴۵)

می‌توان گفت: تمثیل در اصطلاح بلاغت حاصل یک ارتباط دوگانه بین مشبه و مشبه به (مثل) است؛ در تمثیل اصل بر آن است که فقط مشبه به ذکر شود و از آن متوجه مشبه شویم اما گاهی ممکن است مشبه هم ذکر شود مثل کسانی که فقط به دنیا چسبیده‌اند مثل کسانی است که در رهگذار سیل خانه می‌سازند. (شمیسا، ۱۳۷۴ش: ۲۰۵)

۱ - ۵ - ۲ - ۱. خلف‌الله و تمثیلی بودن داستان‌های قرآن

یکی از نگرش‌های مطرح در زبان دین خصوصاً در باب قصص قرآنی دیدگاه محمد احمد خلف‌الله در کتاب «الفن القصصی فی القرآن الکریم» است که برخی از داستان‌های قرآن را تمثیلی دانسته است. از نگاه وی، قصه تمثیلی، داستانی هنری است.

خلف‌الله قصه‌های قرآن را به چند دسته تقسیم می‌کند که قسم اول و دوم آن از این قرار است: (خلف‌الله، ۱۴۲۰ق: ۱۱۹)

۱. آن‌هایی که رنگ تاریخی دارد، داستان‌هایی که بر محور انبیاء و رسل دور می‌زند از این قبیل است. در این دسته، هدف موعظه و پندآموزی است نه تحقیق تاریخ؛ حذف بسیاری از خصوصیات زمانی و مکانی، تکرار قصص، جابه‌جایی عناصر داستان و حتی ذکر خصوصیات بر اساس عقیده مخاطبان بر همین اساس است. وی از طبری و عبدالوهاب نجّار نقل می‌کند که مدت توقف اصحاب کهف بر اساس اعتقاد مخاطبان است. (رک: طبری، ۱۳۹۳ق: ۱۵۲/۱۵)

۲. داستان‌هایی که تمثیلی می‌باشند؛ وی معتقد است: در تمثیل ضرورت ندارد حوادث اتفاق افتاده باشد، یا شخصیت‌ها موجود باشند، همان‌گونه که ضرورت ندارد گفتگوها و محاوره‌ها صادر شده باشد، بلکه در تمام این جهات یا بعض آن به فرض و خیال اکتفا می‌شود.

خلف‌الله در تعریف «قصه تمثیلی» آورده است: «قصه تمثیلی قصه‌ای است هنری، که به عنوان مثل به کار برده می‌شود و در قالب تمثیل یاد می‌گردد و در قرآن کریم موجود است ... تمثیل یکی از گونه‌های بلاغت و فنی از فنون بیان و بیان عربی است که بر عرف و قوه خیال نیز تکیه دارد. بنابراین، در قصه تمثیلی لازم نیست حوادث در متن واقع رخ داده باشد یا قهرمانان داستان وجود خارجی داشته باشند یا گفتمان داستان در واقع صادر شده باشد. در تمام این موارد یا در برخی از آن‌ها به فرض و خیال اکتفا می‌گردد. (خلف‌الله، ۱۴۲۰ق: ۱۵۳)

خلف‌الله بسیاری از آیات قرآن را از باب مصداق قصه تمثیلی دانسته که بررسی و نقد تک‌تک آن موارد، از گنجایش این مقال خارج است؛ از این رو، به صورت مختصر به این نکات اکتفا می‌شود:

۱. قرآن کتاب کامل محکمی است که به دلیل همین استحکام و برهانی بودن آن و هماهنگی با فطرت و عقل بشر هیچ بطلانی در آن راه ندارد ... قرآن اگر بخواهد امر واقعی و اتفاق افتاده را بیان کند آن را بصورت قصه بیان می‌کند: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ﴾ ما با این قرآن که به تو وحی کردیم

۱. پرداختن به تمام جوانب و بررسی اشکالات و ایرادات کلام خلف‌الله نیاز به تحقیقی جداگانه‌ای دارد؛ در مورد نقد دیدگاه خلف‌الله رجوع شود به: مقاله نقدی بر استدلال خلف‌الله بر وجود قصه اسطوره‌ای در قرآن کریم از سید محمود طیب حسینی در نشریه علمی - پژوهشی قرآن‌شناخت، شماره ۳ - بهار و تابستان ۱۳۸۸؛ و هم‌چنین مقاله قصص قرآن در آینه واقع‌نمایی از محمد نقیب زاده در نشریه علمی - ترویجی معرفت، شماره ۱۰۷ - آبان ۱۳۸۵.

بهترین داستان را بر تو بازگو می‌کنیم» (یوسف، ۳). ﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ﴾ این‌ها از خبرهای غیبی است که ما به تو وحی می‌کنیم» (آل‌عمران، ۴۴) و اگر بخواهد معنا و معرفت بلندی را تنزیل کند و در سطح عموم بیاورد در قالب مثل و تشبیه بیان می‌کند قرآن قصه‌های فراوانی را ذکر کرده ولی این قصه‌ها نظیر قصه‌های کتاب کلیده و دمنه نیست که افسانه‌ای و ساختگی باشد اگرچه ممکن است آن افسانه‌ها را برای اهداف صحیحی ساخته باشند، داستان‌های قرآن ساختگی نیست بلکه واقعیاتی است که در جهان رخ داده است و هدف قرآن از آوردن آنها نیز سرگرم کردن مردم نیست بلکه نتایج حقی در جهت هدایت و تعلیم و تربیت مردم از آن می‌گیرد. و به همین جهت خدای سبحان قصه‌های قرآن را قصه‌های حق و أحسن القصص می‌داند: ﴿وَآتَلُّ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنِي آدَمَ بِالْحَقِّ﴾ (ای پیامبر!) داستان دو پسر آدم را به حق بر مردم بازخوان» (مائده، ۲۷). (جوادی آملی، ۱۳۷۹ش: ۲۹۸/۱؛ و نیز رک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۱۶۵/۷)

۲. می‌توان تفاوت قصص قرآن را با سایر قصص در چند خصوصیت دید که قرآن خود آن‌ها را بیان کرده است: ﴿لَقَدْ كَانَ فِي قَصصِهِمْ عِبْرَةً لِأُولِي الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَىٰ وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ به راستی در سرگذشت آنان، برای خردمندان عبرتی است؛ (این) سخنی نیست که به دروغ ساخته شده باشد، بلکه تصدیق‌کننده آن (کتاب آسمانی) است که پیش از آن آمده و روشن‌گر هر چیز و (مایه) هدایت و رحمت برای گروهی است که ایمان می‌آورند» (یوسف، ۱۱۱) از این آیه برداشت می‌شود که قصه‌های قرآنی به واقع‌گرایی، حقیقت‌گویی، حکمت آموزی و تربیت‌گری کارآمد متصف است ... اگر قصه از واقعیت‌های عینی جدا باشد بیشتر به افسانه‌ها و اساطیر می‌ماند تا برنامه‌های تربیتی اخلاقی ... قصص قرآنی به جای نشان کردن احساسات و عواطف انسانی و توجه دادن او به غرایز نفسانی به پرورش اخلاق نیک و صفات عالی او می‌اندیشد و لذا داستان‌های قرآن دارای گرایشی اخلاقی - تربیتی است. (معرفت، ۱۳۸۵ش: ۵۱۷)

۳. امر دیگری را که باید خلف الله و امثال او در مورد خصوصیات قرآن مورد تأمل قرار نهند، هدف‌های خداوند در بیان قصه‌های قرآن می‌باشد. با دقت در مجموع آیات قرآن کریم روشن می‌گردد که خداوند با ذکر قصص، هدف‌های متعددی را مد نظر داشته است که از جمله آن‌ها ثابت کردن نبوت پیامبر و الهی بودن قرآن می‌باشد و چنین هدفی با به کار گرفتن امور باطل همانگی ندارد: ﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَلَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا فَاصْبِرْ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ﴾ (ای پیامبر!) این‌ها از اخبار غیبی است که ما آن‌ها را به تو وحی می‌کنیم (و) پیش از این نه تو و نه قوم تو از آن‌ها

خبری نداشتید، پس (تو نیز مانند نوح) صبر کن که همانا عاقبت (پیروزی) برای متقین است» (هود، ۴۹) غرض دیگر قرآن هماهنگ نشان دادن ادیان الهی است که با بیان داستان پیامبران و چگونگی زندگی و برنامه‌های ایشان در آیات مختلف و یادآور کردن غرض مشترک همه آن‌ها در آخر به عنوان انبیای الهی به آن‌ها اشاره کرده است. (ر ک: سید قطب، ۱۴۱۲ق: ۱۷۱ و حکیم، ۱۴۲۵ق: ۳۳)

نتیجه آن‌که با فرض پذیرش وجود عنصر تمثیل در برخی از ابعاد قصص قرآن نمی‌توان لزوماً به غیرواقعی بودن داستان حکم کرد؛ حتی با پذیرش تمثیلی بودن برخی داستان‌های قرآنی، نمی‌توان لزوماً آن‌ها را غیرواقعی دانست و جمع میان تمثیل و گزاره واقع‌نما ممکن است همان‌طور که در ادامه به آن اشاره خواهیم نمود.

۱- ۵- ۲- ۲. نظریه تمثیل حقایق متعالی علامه طباطبایی

علامه طباطبایی ذیل آیه هفتم سوره مبارکه آل‌عمران می‌نویسد: فهم عموم افراد بشر، بیشتر با محسوسات سرو کار دارد و نمی‌تواند مافوق آن را به آسانی درک کند؛ از سوی دیگر هدایت دینی پروردگار اختصاص به یک گروه خاص ندارد، بلکه باید تمامی مردم و همه طبقات از آن برخوردار شوند، و نیز از آن‌جا که قرآن مشتمل بر تأویل است، از این رو، این خصوصیات موجب شد، که بیانات قرآن کریم جنبه مَثَل داشته باشد. به این معنا که قرآن کریم معانی‌ای را که برای ذهن مردم شناخته شده است گرفته، معارفی را که برای مردم ناشناخته مانده در قالب آن معانی در می‌آورد تا مردم آن معارف را بفهمند. (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۶۰/۳؛ و نیز رک: جوادی، ۱۳۷۹ش: ۲۲۳/۳)

وی در جای دیگر رابطه‌ی بین ظاهر و باطن را رابطه‌ی بین مثل و ممثل دانسته، می‌فرماید: «بیانات قرآن مجید نسبت به بطونی که دارند، جنبه مَثَل به خود می‌گیرند؛ یعنی نسبت به معارف الهی که از سطح افهام عادی بسی بلندتر و بالاتر می‌باشند، مَثَل‌هایی هستند که برای نزدیک کردن معارف نام‌برده به افهام زده شده‌اند؛ خداوند متعال در کلام خود می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ...﴾ ما در این قرآن، برای مردم از هر چیز نمونه‌ای آوردیم (و همه معارف در آن جمع است)» (اسراء / ۸۹) با توجه به این آیات باید گفته شود: همه بیانات قرآنی نسبت به معارف عالی که مقاصد حقیقی قرآن‌اند، امثال می‌باشند» (طباطبایی، ۱۳۸۸ش: ۲۵)

بنابراین در نظر علامه طباطبایی «رحمه الله» همه بیانات قرآنی نسبت به معارف عالی که مقاصد حقیقی قرآن‌اند، امثال می‌باشند که به دلیل آن‌که معارف والای قرآن برای تمام انسان‌ها نازل شده است، خداوند

مفاهیم مورد نظر خود را متناسب با پایین‌ترین مرتبه درک و مساوی با فهم عامه مردم قرار داده است تا ایشان هم در محدوده و ظرفیت خود مفهیم قرآن را دریافت نمایند. (ر ک: طباطبایی، ۱۳۸۸ش: ۳۶ تا ۴۲)

در این جستار که در زمینه تمثیلی بودن گزاره‌های قرآنی بحث می‌کنیم، این معنای مورد نظر علامه طباطبایی که در جای خودش کلام درست و بحق است، مد نظر نمی‌باشد؛ البته پر واضح است که هیچ منافاتی وجود ندارد که علامه با وجود چنین نظریه‌ای، برخی از آیات قرآن را بر نظریه تفسیر تمثیلی که مورد بحث ماست، حمل نمایند.

۲. تعریف تفسیر تمثیلی

حال بعد از بحث از ابعاد مختلف تمثیل باید دید که منظور از تمثیلی یا نمادین یا سمبلیک بودن آیات قرآن در نظریه تفسیر تمثیلی دقیقاً چه می‌باشد؟
به نظر ما در تعریف نظریه تفسیر تمثیلی باید به چند نکته توجه گردد:

۱. اراده کردن دو یا چند معنا از برخی از کلمات یا عبارات امری ممکن بوده و در زبان عربی واقع شده است؛ (ر ک: حلی، ۱۴۲۳ق: ۵۳؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق: ۷۶؛ رشتی، بی تا: ۱۶۳) حتی اگر در مورد انسان‌های عادی چنین استعمالی را نپذیریم، در مورد خداوند و قرآن کریم واقع شدن چنین امری بدون اشکال خواهد بود (عبدالله، ۱۳۷۹ش: ۱/۲۹؛ سبحانی، ۱۳۸۲ش: ۱/۱۳۱)

در روایت نبوی «صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ» نیز آمده است: ﴿الْقُرْآنُ ذَلُولٌ ذُو وَجُوهِ فَاحْمِلُوهُ عَلَيَّ أَحْسَنَ الْوَجُوهِ﴾ قرآن رام و دارای وجوهی در معناست، پس آن را بر بهترین وجه حمل کنید» (فیض کاشانی، ۱۴۱۶ق: ۱/۳۶؛ أحسائی، ۱۴۰۵ق: ۴/۱۰۴) در روایت دیگری از حضرت علی «عليه السلام» آمده است که ایشان در مورد محاجه با خوارج، به ابن عباس می‌فرماید: ﴿لَا تُخَاصِمُهُم بِالْقُرْآنِ فَإِنَّ الْقُرْآنَ حَمَالٌ ذُو وَجُوهِ﴾ با آنان به واسطه قرآن مخاصمه نکن؛ زیرا قرآن تحمل معانی فراوانی را دارد و دارای وجوه معنایی است» (نهج البلاغه: ۱۳۶/۳)

بنابراین در شمار مهم‌ترین مبانی نظریه تفسیر تمثیلی قرآن، اعتقاد به ساختار چند معنایی برای آیات قرآن است که بر این اساس، در مورد هر کدام از آیات، باید با عبور کردن از معانی ظاهری، به مفاهیم درونی و مراتب بعدی آن منتقل شد که از آن تعبیر به «بطن» یا «استعمال لفظ در بیش از یک معنا»

می‌شود و به نظر می‌رسد نظر جمع کثیری از علمای فریقین جواز و روا بودن چنین مطلبی باشد؛ گرچه جمعی مانند ظاهرگرایان که از آن‌ها یاد خواهد شد، ساختار چند معنایی قرآن را نپذیرفته‌اند. (برای توضیح بیشتر رک: حسینی زیدی، بررسی مبانی نظریه تفسیر تمثیلی، مجله مشکاه، بهار ۱۳۹۸)

۲. بر طبق روایات قرآن کریم علاوه بر داشتن معنای ظاهری، در درون خود دارای معنای باطنی نیز می‌باشد (رک: برقی، ۱۳۳۰ق: ۳۰۰/۲؛ صفار، ۱۴۰۴ق: ۱۹۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۸۳/۱) که گاهی از آن به تأویل تعبیر می‌شود. (رک: معرفت، ۱۳۷۸ش: ۸۸)

و لذا یکی از ویژگی‌های مهم زبان قرآن، چند ساحتی بودن آن است بدین معنا که جنبه‌های متفاوت وجود انسان را در نظر گرفته و با او تکلم نموده است؛ به همین جهت در پاره‌ای از موارد برای رسیدن به اهداف مورد نظر خود مفاهیم و معارف متعالی را در قالب تمثیل بیان می‌نماید تا هر فردی به فراخور خودش از آن بهره‌گیرد. (رک: مصباح یزدی، ۱۳۹۲ش: ۹/۱؛ هادوی تهرانی، ۱۳۷۷ش: ۲۹۸؛ عنایتی‌راد، ۱۳۷۶ش: ۴۸)

با توجه به این ویژگی، زبان قرآن در یک نگاه کلی دو بعد اساسی دارد: بعد ظاهری و بعد باطنی؛ شناختن معنای ظاهری قرآن برای همه افراد، ممکن و قابل دریافت است؛ اما فهمیدن باطن و مفاهیم درونی قرآن که خودش نیز دارای ابعاد و سطوح متفاوتی است، تنها از عهده برخی از افراد ژرف‌اندیش برمی‌آید. هر انسانی بر اساس منزلت خویش مرتبه‌ای از کلام خدا را درمی‌یابد. مثال‌های بلند و پرمحتوای قرآن، به مخاطبان این فرصت را می‌دهد تا آنان که ظرفیت درک معنای بلند قرآن را ندارند با مثال و تمثیل، آن مفاهیم را راحت‌تر بفهمند؛ هم‌چنین انسان‌های با بصیرت و رشدیافته با تأمل در این‌گونه تمثیل‌ها به تناسب درک و بصیرت خویش معانی گسترده‌ای از آن‌ها درمی‌یابند. (فروردین، ۱۳۸۷ش: ۱۵۴)

۳. تمام ظواهر آیات قرآن کریم حجت می‌باشد و اگر تفسیری از آیات قرآن با هر روش و گرایشی منجر به ساقط شدن معنای ظاهری آیات قرآن گردد - خواه تفسیر تمثیلی از آیات باشد و خواه تفسیری غیر از آن باشد - قطعاً مورد قبول نبوده و باید مردود گردد. (رک: جوادی آملی، ۱۳۷۹ش: ۱۴/۱؛ معرفت، بی‌تا: ۲۹/۱) به عبارت دیگر در صورت حفظ نمودن حجیت ظاهر آیات قرآن، می‌توان تفسیر تمثیلی از گزاره‌های قرآنی را جایز دانست.

در نتیجه اصل در کلام حقیقت است (ر ک: ابن جنی، بی تا: ۴۴۴/۲ و آمدی، ۲۰۰۸م: ۵۳۲/۴) و عبور کلام از حقیقت به معنایی که وضع اصلی در مورد آن صورت نپذیرفته، محتاج به قرینه و دلیل است. در قلمرو دلالت معنایی، ضمن پذیرش هر دو نوع حقیقت و مجاز در قرآن، همان معیار فراگیر زبان‌شناختی عقلایی را در مورد آن نیز جاری خواهد بود که اصل اولی در بیانات قرآنی، حقیقت است مگر آن‌که قرینه عقلی یا نقلی معتبر بر معنای مجازی وجود داشته باشد. (سعیدی روشن، ۱۳۸۳ش: ۲۹۴)

۴. برای ارائه معانی و تفاسیر تمثیلی در قرآن کریم باید به دنبال دلیل و قرینه‌ای برای اثبات مدعا بود و با معیارها و ضوابط تفسیر، منافات نداشته باشد و در صورت عدم بیان قرینه و منافات داشتن با روح قرآن و روایات، تفسیر تمثیلی مورد قبول نخواهد بود. (ر ک: جوادی آملی، ۱۳۷۹ش: ۲۹/۳ و ۲۲۶؛ سعیدی روشن، ۱۳۸۳ش: ۲۹۴)

و لذا در مواجهه با گزاره‌ها و آیات قرآن کریم، باید بنا را بر حقیقت‌گویی و واقعیت قرآن گذاشت و نه بیان تمثیلی؛ لکن در برخی از آیات قرآن، گزاره‌هایی وجود دارد که از قرائن بسیار مستحکمی بهره می‌برند و اگر بخواهیم به ظاهر آن آیات ملتزم گردیم با بخش‌های دیگری از عقل و نقل سازگاری وجود ندارد که به ناچار در این آیات باید بگونه‌ای از روش‌های تفسیر متنی استفاده برد که معنا و مفهوم آیه مشخص و معین گردد.

نتیجه آن‌که با قبول کردن نظریه تفسیر تمثیلی در قرآن هرگز نمی‌بایست هر آیه و تعبیر قرآنی را به معنای تمثیل گرفته و حمل بر زبان نمادین نمود بلکه تفسیر کردن آیه‌ای بر زبان تمثیل و نمادین، به دلایل محکم و قرائن عقلی یا نقلی محتاج است.

به همین دلیل و با توجه به قرائنی که در آیه عرضه امانت الهی و قبول کردن آن از طرف انسان و استنکاف آسمان‌ها و زمین از پذیرش چنین امانتی، وجود دارد موجب آن شده است که عده‌ای از مفسران (طبرسی، ۱۳۷۲ش: ۵۹۴/۱۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۵۲۶/۱۶؛ ابی‌السعود، ۱۴۱۹ق: ۱۴۲/۵؛ ابن عاشور، بی تا: ۳۴۵/۲۱) قائل باشند که این کنایه و تمثیلی از قابلیت و استعداد آدمیان در قبول نمودن این امانت بسیار مهم و ارزش‌مند از جانب خداوند باشد: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾ ما امانت (تعهد، تکلیف، و ولایت الهیه) را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه داشتیم، آن‌ها از حمل آن سر برتافتند،

از آن هراسیدند؛ اما انسان آن را بر دوش کشید؛ او بسیار ظالم و جاهل بود (چون قدر این مقام عظیم را نشناخت و به خود ستم کرد)!! (أحزاب، ۷۲)

۵. ممکن است برخی از تفاسیر ارائه شده از برخی آیات برای عموم افراد قابل درک نباشد و تنها برخی از محققان، آن معارف عمیق را درک نمایند. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۶۲/۲؛ خمینی، ۱۳۷۲ش: ۱۸۷) خداوند هم با توجه به قابلیت‌ها و ظرفیت‌هایی که هر فردی از مسلمانان می‌تواند داشته باشد، قرآن را در ابعاد و سطح‌های متفاوت نازل کرده است. به همین دلیل تمام آیات قرآن در یک مرتبه قرار نداشته و برخی از آیات و مطالب قرآنی برای تمام افراد قابل فهم می‌باشد و در مقابل برخی از آیات هم هستند که نیاز به تفسیر بیشتر دارند. (ر.ک: کلانتری، ۱۳۶۱ش: ۱۱۶/۳)

۶. تمثیلی بودن آیه یا داستانی از قرآن کریم به معنای غیر حقیقی و غیر واقعی بودن نمی‌باشد و این دو با هم قابلیت جمع شدن را دارند. (ر.ک: سید قطب، ۱۴۱۵ق: ۱۸۷؛ معرفت، ۱۳۸۵ش: ۱۵۰)

عدم ظاهر و معلوم بودن معنای تمثیلی و نمادین سبب می‌گردد که تمام خوانندگان، خواه در زمان نزول قرآن و خواه در زمان‌های دیگر، معانی تمثیلی متفاوتی را از عبارات و داستان‌های قرآن دریابند. (ر.ک: پورنامداریان، ۱۳۷۵ش: ۳۰)

سید قطب - که در مواردی در تفسیر خود هم این نظریه را پذیرفته است - در مورد این زمینه چنین می‌آورد: «واقعاً جای تعجب دارد که چرا باید هنری بودن قصص قرآن، به خیال‌پردازی و حقیقی نبودن تفسیر گردد؟! مگر امکان ندارد که امور واقعی را در قالب هنر و ادبیات عرضه نمود و با این وجود، صفت واقع‌نگر بودن آن را نیز حفظ کرد؟» (ر.ک: سید قطب، ۱۴۱۵ق: ۱۸۷)

این‌که «قرآن حق است» نباید به این صورت تفسیر گردد که نباید در قرآن هیچ‌گونه تمثیلی راه یابد و نظریه تفسیر تمثیلی یا نمادین دچار خدشه است، بلکه بدین معناست که هرگز در سخنان خداوند لغویت وجود ندارد. در نظر طرفداران نظریه تمثیل، صفت «حق» بودن آیات قرآن بر این مطلب دلالت دارد که وقایع و شخصیت‌های موجود در آن حقیقت داشته و در طول تاریخ اتفاق افتاده است؛ اما در

۰۱ البته برخی از مفسرانی که این نظریه را پذیرفته‌اند با فراتر نهاده و تاریخی بودن قصص قرآن را انکار کرده‌اند ولی همان‌طور که بیان نموده‌ایم ایشان بر حق نبوده و کلامشان مورد قبول نمی‌باشد.

عین حق بودن و اتفاق افتادن در تاریخ دارای معانی تمثیلی و سمبولیک نیز هستند و این داستان‌ها در باطن خود به مضامین دیگری هم اشاره دارد.

بنابراین معنای به کار رفتن تفسیر تمثیلی در قرآن، داخل شدن وهم و خیال در آیات و قصص قرآنی نمی‌باشد بلکه این نگاه تفسیری معتقد است که نباید به ظاهر آیه و داستان اکتفا نمود و باید از معانی عمیق این آیات پرده برداشت.

حال با در نظر گرفتن این مقدمات باید گفت: منظور از تفسیر تمثیلی آن است که «برخی از آیات قرآن علاوه بر معنای ظاهری خود، دارای حقایق و معارفی عمیق در درون خود هستند که باید با عبور کردن از معنای ظاهری به افق‌های معنایی گسترده‌تری در درون ماجرای نقل شده در آیات و گزاره‌های قرآنی دست یافت» (ر ک: عبدالله، ۱۳۷۹ش: ۲۲۴/۳؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۲۱۴/۹ و ۳۵۶؛ علی‌زمانی، ۱۳۸۱ش: ۳۴۰؛ نقی‌پورفر، ۱۳۸۱ش: ۲۹۲) به عبارت دیگر منظور از این نگاه تفسیری انتقال یک پیام ویژه خارج از حصار زمان و مکان و ارائه یک الگوی فرازمانی، در قالب بیان یک داستان واقعی یا توصیف یک شخصیت حقیقی می‌باشد؛ لذا مقصود از تمثیلی بودن گزاره‌های قرآنی این نیست که مدلول مطابقی آن اراده نشده است! در نتیجه با توجه به مبانی و مشخصه‌هایی که برای تفسیر و به طور خاص تفسیر تمثیلی بیان شده است، اگر معنای بیان شده دارای مؤیدات نقلی و عقلی باشد و با ضوابط و معیارهای تفسیری منافاتی نداشته باشد، تفسیر تمثیلی می‌تواند به عنوان یکی از معانی تأویلی آیه مورد توجه باشد.

۱. البته باید به این نکته هم اشاره کرد که در نظر طرفداران این نظریه در قرآن دو نحوه تفسیر تمثیلی ارائه شده است: الف) برخی از گزاره‌های قرآنی تنها زبان حال هستند و باید بر نظریه تمثیل حمل گردد مانند آیه میناق که البته این امر قطعاً به معنای غیر واقعی و غیر حقیقی بودن أخذ میناق نخواهد بود. ب) در بعضی از آیات قرآن هم با توجه به توسعه‌ای که در معنای تمثیل داده‌ایم امکان جمع بین واقعی بودن گزاره‌های قرآنی و تمثیلی بودن آن آیه قرآن وجود دارد که این مطلب را برخی در ذیل بررسی آیه ۳۰ سوره مبارکه ق (تکلم خداوند با جهنم) بیان کرده‌اند. (برای توضیح بیشتر رک: حسینی زیدی، «گفتگوی خداوند با جهنم»، واقعیت یا تمثیل، مجله آموزه‌های قرآنی، بهار و تابستان ۱۳۹۵)

نتیجه:

در نتیجه در تفسیر تمثیلی علاوه بر اشاره به معانی عمیق و باطنی به وسیله زبان تمثیل، معنای سطحی و ظاهری نیز در همان سطح خودش اراده می‌گردد و پذیرفتن زبان تمثیل در قرآن هرگز به معنای راه یافتن امور خیالی، موهوم و عاری از حقیقت و واقعیت در قرآن نخواهد بود. هم‌چنین هیچ منافاتی وجود ندارد که ظاهر داستانی را که مثلاً قرآن کریم بیان کرده است، در عالم خارج اتفاق افتاده باشد و از طرف دیگر معنا یا معانی تمثیلی هم از آیه یا داستان اراده شده باشد؛ همانند آنچه که در مورد داستان حضرت آدم «علی نبینا و آله و علیه‌السّلام» از زبان برخی از مفسران نقل شده است. (رک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۱۳۲/۱ و ۲۷/۸؛ نسفی، ۱۳۵۰ق: ۱۴۹؛ زحیلی، بی‌تا: ۱۲۴/۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق: ۷/۱؛ آملی، ۱۴۱۶ق: ۲۸۴/۲؛ مطهری، ۱۳۷۸ش: ۱۰۰/۱۶)

آن چرا که در این جستار در صدد آن هستیم تا آن را اثبات نماییم آن است که با توجه به حق بودن قرآن از یک طرف و مراتب مختلف موجود در بطون آیات قرآن از طرف دیگر و میزان قدرت درک و فهم انسان از سوی سوّم، وقتی در مورد قرآن، از تمثیل سخن به میان می‌آید، قطعاً جایی برای راه یافتن داستان‌های خیالی و موهوم باقی نمی‌ماند.

و لذا تمثیلی بودن امر به سجده در داستان حضرت آدم «علی نبینا و آله و علیه‌السّلام» - از باب نمونه - به این معنا نیست که اصل دستور سجده واقع نشده و به عنوان داستانی تخیلی بازگو شده و ساخته و پرداخته ذهن است و مطابق خارجی ندارد؛ بلکه نحوه تمثیل به این معناست که حقیقتی معقول و معرفتی غیبی به صورت محسوس و مشهود بازگو شده است. (رک: جوادی آملی، ۱۳۷۹ش: ۲۵۴/۳) بنابراین در صورت آشنایی با فرهنگ قرآن و خارج ساختن خود از چهارچوب‌های تنگ حصارهای مادی، به خوبی آشکار می‌شود که تمثیلی یا نمادین بودن برخی از مطالب قرآنی با واقعی بودن آنها، سازگاری دارد.

با این توضیحات معلوم می‌گردد که حمل آیه یا گزاره‌ای بر تمثیل مانند حمل کلمه‌ای بر مجاز است و برای هر دو مورد نیاز به قرینه و دلیل برای حمل بر خلاف ظاهر باید وجود داشته باشد و در غیر این صورت آن آیه یا کلمه بر معنای تمثیلی یا مجازی حمل نمی‌گردد. بنابراین معنای تمثیلی به عنوان یکی از مصادیق معنای تأویلی مورد نظر خواهد بود و به نظر ما رابطه بین تفسیر تمثیلی و تأویل قرآن، عموم و خصوص مطلق می‌باشد.

منابع:

﴿قرآن کریم﴾

- ۱- **نهج البلاغه**، تحقیق و شرح: محمد عبده، اول، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۲ ه. ق.
- ۲- آخوند خراسانی، محمدکاظم بن حسین، **کفایة الأصول**، اول، قم، مؤسسه آل البيت «عليهم السلام»، ۱۴۰۹ ه. ق.
- ۳- آلوسی، سید محمود، **روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم**، تحقیق: علی عبدالباری عطیه، اول، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ه. ق.
- ۴- آمدی، علی بن محمد، **الإحكام فی اصول الأحكام**، قاهره، مؤسسه الحلبي و شرکاه، ۲۰۰۸ م.
- ۵- آملی، سید حیدر، **تفسیر المحيط الأعظم**، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۶ ه. ق.
- ۶- ابن اثیر، مبارک بن محمد، **النهاية فی غریب الحدیث و الأثر**، تحقیق: محمود محمد طناحي و طاهر احمد زاوی، چهارم، قم، مؤسسه إسماعیلیان للطباعة و النشر و التوزيع، ۱۳۶۴ ه. ش.
- ۷- ابن جنی، أبی الفتح عثمان، **الخصائص**، تحقیق: محمدعلی النجار، بیروت، دارالهدی للطباعة و النشر، بی تا.
- ۸- ابن درید، محمد بن حسن، **جمهره اللغه**، بیروت، دارالعلم للملایین، بی تا.
- ۹- ابن عاشور، محمد بن طاهر، **التحریر و التنویر**، بیروت، مؤسسه التاريخ العربی، بی تا.
- ۱۰- ابن عبّاد، اسماعیل، **المحیط فی اللغه**، تحقیق: محمدحسن آل یاسین، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۱۴ ه. ق.
- ۱۱- ابن فارس، أبوالحسن أحمد، **معجم مقایس اللغه**، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، مکتبه الإعلام الإسلامی، ۱۴۰۴ ه. ق.
- ۱۲- ابن منظور إفريقي، أبی الفضل جمال الدين محمد بن مكرم، **لسان العرب**، قم، نشر أدب الحوزة، ۱۴۰۵ ه. ق.
- ۱۳- ابن منور، محمد، **أسرار التوحيد فی مقامات الشيخ أبی سعید**، تصحيح و تنظيم: محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، نشر آگاه، ۱۳۸۶ ه. ش.
- ۱۴- ابوالقاء، ایوب بن موسی، **الکلیات: معجم فی المصطلحات و الفروق اللغویة**، تحقیق: عدنان درویش و محمد مصری، دمشق، ۱۳۹۷ ه. ق.

- ۱۵- آبی السعود، محمد بن محمد، *إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم*، اول، بيروت، دارالكتب العلمیه، ۱۴۱۹ ه ق.
- ۱۶- حسایی، ابن ابی الجمهور، *عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة*، تحقیق: مجتبی عراقی، قم، سید الشهداء، ۱۴۰۵ ه ق.
- ۱۷- استرآبادی، محمد بن حسن، *شرح شافیة ابن الحاجب*، بیروت، دارالكتب العلمیه، بی تا.
- ۱۸- بابایی، علی اکبر، عزیز ی کیا، غلامعلی، روحانی راد، مجتبی، رجبی، محمود، *روش شناسی تفسیر قرآن: مبانی و روش های تفسیر قرآن*، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸ ه ش.
- ۱۹- برقی، احمد بن محمد بن خالد، *المحاسن*، تحقیق: سید جلال الدین حسینی، تهران، دارالكتب الإسلامیة، ۱۳۳۰ ه ش.
- ۲۰- پورنامداریان، تقی، *رمز و داستان های رمزی در ادب فارسی*، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵ ه ش.
- ۲۱- تهانوی، محمد اعلی بن علی، *کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم*، تحقیق: علی فرید دحروج، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون، بی تا.
- ۲۲- جبران، مسعود، *فرهنگ الفبایی الراءد*، ترجمه: رضا اترابی نژاد، مشهد، آستان قدس رضوی، مؤسسه چاپ و انتشارات، ۱۳۷۶ ه ش.
- ۲۳- جرجانی، علی بن محمد، *التعریفات*، تهران، انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۷۰ ه ش.
- ۲۴- جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن، *أسرار البلاغة فی علم البیان*، تحقیق: عبدالحمید هنداوی، اول، بیروت، دارالكتب العلمیه، بی تا.
- ۲۵- جفری، آرتور، *واژه های دخیل در قرآن مجید*، ترجمه فریدون بدره ای، تهران، انتشارات توس، ۱۳۸۶ ه ش.
- ۲۶- جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، دوّم، قم، مؤسسه اسراء، ۱۳۷۹ ه ش.
- ۲۷- _____، *تفسیر موضوعی قرآن کریم*، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۹ ه ش.
- ۲۸- جوهری، اسماعیل بن حماد، *تاج اللغة و صحاح العربیة*، تحقیق: احمد عبدالغفور عطار، چهارم، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۴۰۷ ه ق.

- ۲۹- حسینی زیدی و عبادی، سید ابوالقاسم و مهدی، بررسی مبانی نظریه تفسیر تمثیلی، مجله مشکاه، سال ۳۸، شماره ۱۴۲، بهار ۱۳۹۸ ه. ش.
- ۳۰- حسینی زیدی و نقی زاده و حسینی شاهرودی، سید ابوالقاسم و حسن و سید مرتضی، «گفتگوی خداوند با جهنم»، واقعیت یا تمثیل، مجله آموزه‌های قرآنی، شماره ۲۳، بهار و تابستان ۱۳۹۵ ه. ش.
- ۳۱- حکمت، علی اصغر، امثال قرآن، دوّم، تهران، بنیاد قرآن، ۱۳۶۰ ه. ش.
- ۳۲- حکیم، محمدباقر، القصص القرآنی، اوّل، قم، المجمع العالمی لأهل البيت «علیهم السّلام»، ۱۴۲۵ ه. ق.
- ۳۳- حلی، جعفر بن حسن، معارج الاصول، اوّل، مؤسسه امام حسن «علیه السّلام»، ۱۴۲۳ ه. ق.
- ۳۴- خرمشاهی، بهاء‌الدین، ذهن و زبان حافظ، تهران، انتشارات معین، ۱۳۷۴ ه. ش.
- ۳۵- خلف‌الله، محمد أحمد، الفن القصصی فی القرآن الکریم، تصحیح: خلیل عبدالکریم، لندن، مؤسسه الإنتشار العربی، ۱۴۲۰ ه. ق.
- ۳۶- خمینی، روح الله، آداب الصلاه، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی «رحمه الله»، ۱۳۷۲ ه. ش.
- ۳۷- خویی، سید ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، قم، مؤسسه إحياء آثار الإمام الخویی، بی‌تا.
- ۳۸- دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه، دوّم، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ه. ش.
- ۳۹- راغب إصفهانی، أبی‌القاسم حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دوّم، دفتر نشر الكتاب، ۱۴۰۴ ه. ق.
- ۴۰- رازی، أبو‌الفتح حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، تحقیق: محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، اوّل، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ ه. ق.
- ۴۱- رازی، فخرالدین، مفاتیح الغیب، سوّم، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ ه. ق.
- ۴۲- رشتی، حبیب‌الله بن محمد علی، بدائع الأفكار، اوّل، قم، مؤسسه آل‌البيت «علیهم السّلام»، بی‌تا.
- ۴۳- زبیدی، سید محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، تحقیق: علی شیری، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴ ه. ق.
- ۴۴- زحیلی، وهبه مصطفی، المنیر فی العقیده و الشریعه و المنهج، بیروت، دارالفکر، بی‌تا.
- ۴۵- زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، تحقیق: محمد أبو‌الفضل إبراهیم، اوّل، بیروت، دار إحياء الكتب العربیه، ۱۳۷۶ ه. ش.
- ۴۶- زرقانی، محمد عبدالعظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، دار إحياء التراث العربی، بی‌تا.

- ۴۷- زمخشری، محمود، **الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل**، سوّم، بیروت، دارالكتاب العربی، ۱۴۰۷ هـ ق.
- ۴۸- ساجدی، ابوالفضل، **زبان قرآن با نگاهی به چالش‌های کلامی تفسیر**، اوّل، قم، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، زمستان ۱۳۹۲ هـ ش.
- ۴۹- سبحانی، جعفر، **تهذیب الاصول**، اوّل، قم، دارالفکر، ۱۳۸۲ هـ ش.
- ۵۰- سعدی، مصلح‌الدین بن عبدالله، **گلستان**، تهران، کلام حق، ۱۳۸۲ هـ ش.
- ۵۱- سعیدی روشن، محمدباقر، **تحلیل زبان قرآن و روش‌شناسی فهم آن**، قم، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی و پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳ هـ ش.
- ۵۲- سیّد قطب، ابراهیم، **التصویر الفنی فی القرآن**، بیروت، دارالشروق، ۱۴۱۵ هـ ق.
- ۵۳- _____، **فی ظلال القرآن**، هفدهم، بیروت، دارالشروق، ۱۴۱۲ هـ ق.
- ۵۴- سیوطی، جلال‌الدین، **الإتقان فی علوم القرآن**، تحقیق: سعید المندوب، اوّل، لبنان، دارالفکر، ۱۴۱۶ هـ ق.
- ۵۵- شمیسا، سیروس، **بیان، پنجم**، تهران، انتشارات فردوس، ۱۳۷۴ هـ ش.
- ۵۶- صالح، صبحی، **دراسات فی فقه اللغة**، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۹ م.
- ۵۷- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **تفسیر القرآن الکریم**، تحقیق: محمد خواجه‌ای، قم، دوّم، انتشارات بیدار، ۱۳۶۶ هـ ش.
- ۵۸- طباطبایی، سیّد محمدحسین، **قرآن در اسلام**، قم، مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۸۸ هـ ش.
- ۵۹- _____، **المیزان فی تفسیر القرآن**، پنجم، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۷ هـ ق.
- ۶۰- طباطبایی، محمدرضا، **صرف ساده**، پنجاه و سوّم، قم، مؤسسه انتشارات دارالعلم، ۱۳۸۱ هـ ش.
- ۶۱- طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، با مقدمه محمدجواد بلاغی، سوّم، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ هـ ش.
- ۶۲- طبری، أبوجعفر محمد بن جریر، **جامع البیان فی تفسیر القرآن**، بیروت، دارالمعرفه، ۱۳۹۳ هـ ق.

- ۶۳- طریحی، فخر الدین، مجمع البحرين، تحقیق: سید احمد حسینی، دوّم، مکتب النشر الثقافه الإسلامیه، ۱۴۰۸ ه ق.
- ۶۴- صفار، محمد بن حسن، بصائر الدرجات الكبرى فی فضائل آل محمد «عليهم السلام»، تحقیق: میرزا حسن کوچه باغی، تهران، منشورات الأعلمی، ۱۴۰۴.
- ۶۵- طوسی، أبی جعفر محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، نجف، المطبعه العلمیه، ۱۳۷۶ ه ق.
- ۶۶- طیب، سید عبدالحسین، أطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات اسلام، ۱۳۷۸ ه ش.
- ۶۷- عبده، محمد، رشید رضا، محمد، التفسیر القرآن الحکیم (المنار)، دوّم، بیروت، دارالمعرفه، بی تا.
- ۶۸- عسکری، ابوهلال، معجم فروق اللغویه، قم، مؤسسه نشر اسلامی ۱۴۲۱ ه ق.
- ۶۹- علی زمانی، امیرعباس، خدا، زبان و معنا، آیت عشق، ۱۳۸۱ ه ش.
- ۷۰- علوی مهر، حسین، روش ها و گرایش های تفسیری، قم، اسوه، ۱۳۸۱ ه ش.
- ۷۱- عنایتی راد، محمدجواد، زبان شناسی دین در نگاه المیزان، فصل نامه پژوهش های قرآنی، شماره ۹ و ۱۰، بهار و تابستان ۱۳۷۶ ه ش.
- ۷۲- فراهیدی، خلیل بن أحمد، کتاب العین، تحقیق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، قم، مؤسسه دارالهجره، ۱۴۰۵ ه ق.
- ۷۳- فروردین، عزیزه، زیبایی شناسی هنری در داستان های قرآن، دوّم، قم، دفتر عقل، ۱۳۸۷ ه ش.
- ۷۴- فرهیخته، شمس الدین، فرهنگ فرهیخته (واژه ها و اصطلاحات سیاسی - حقوقی)، تهران، زرین، ۱۳۷۷ ه ش.
- ۷۵- فیروزآبادی، قاموس المحيط، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ ه ق.
- ۷۶- فیض کاشانی، ملا محسن، الصافی، تصحیح و تعلیق: حسین أعلمی، قم، دوّم، مؤسسه الهادی، ۱۴۱۶ ه ق.
- ۷۷- قرشی، سید علی اکبر، أحسن الحدیث، سوّم تهران، بنیاد بعثت، ۱۳۷۷ ه ش.
- ۷۸- کلاترئی، الیاس، سلسله مباحث قرآن شناسی، تهران، بنیاد قرآن، ۱۳۶۱ ه ش.
- ۷۹- مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار، دوّم، بیروت، مؤسسه الوفاء (دار إحياء التراث العربی)، ۱۴۰۳ ه ق.
- ۸۰- مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش فلسفه، تهران، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۶ ه ش.

- ۸۱- _____، قرآن شناسی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی «قدس سره»، ۱۳۹۴ ه. ش.
- ۸۲- _____، معارف قرآن، تحقیق و نگارش: محمود رجبی، پنجم، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی «قدس سره»، ۱۳۹۲ ه. ش.
- ۸۳- مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، اول، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ه. ش.
- ۸۴- مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۸ ه. ش.
- ۸۵- معرفت، محمد‌هادی، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، الجامعه الرضويه للعلوم الإسلامیه، مشهد مقدس، بی‌تا.
- ۸۶- _____، علوم قرآنی، قم، مؤسسه فرهنگی تمهید، ۱۳۷۸ ه. ش.
- ۸۷- _____، نقد شبهات پیرامون قرآن کریم، ترجمه: علی اکبر رستمی و حسن حکیم باشی و حسن خرقانی، قم، مؤسسه فرهنگی التمهید، ۱۳۸۵ ه. ش.
- ۸۸- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، بیست و هفتم، دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۸۳ ه. ش.
- ۸۹- نسفی، عبدالعزیز بن محمد، الإنسان الكامل، سوم، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۵۰ ه. ش.
- ۹۰- نقی‌پورفر، ولی‌الله، پژوهشی پیرامون تدبر در قرآن، تهران، اسوه، ۱۳۸۱ ه. ش.
- ۹۱- هادوی تهرانی، مهدی، مبانی کلامی اجتهاد در برداشت از قرآن کریم، اول، قم، مؤسسه فرهنگی خانه خرد، ۱۳۷۷ ه. ش.

References:

۱-Holy Quran.

2-Nahj al-Balagha. (1412 AH). research and explanation: Muhammad Abdah, first, Qom, Dar al-Zhakhar.

3-Akhund Khorasani, Muhammad Kazem bin Hossein. (1409 AH). Kefaya Usul, first, Qom, Al-Al-Bayt Foundation "Aliham al-Salam".

- 4- Alousi, Seyyed Mahmoud (1415 AH). Ruh al-Ma'ani in Tafsir al-Qur'an al-Azeem, research: Ali Abdulbari Attiyah, first edition, Beirut, Dar al-Kitab Al-Alamiya.
- 5- Amadi, Ali bin Muhammad. (2008). Al-Ihakam fi Usul Al-Ahkam, Cairo, Est. Al-Halabi and Partners.
- 6- Amoli, Seyyed Haider. (1416 AH). Tafsir al-Osaf al-Azam, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- 7- Ibn Athir, Mubarak bin Muhammad. (1364 AH). Al-Nahiya fi Gharib al-Hadith and Al-Athar, research: Mahmoud Muhammad Tanahi and Tahir Ahmad Zawi, fourth, Qom, Ismailian Foundation for Printing and Distribution.
- 8- Ibn Jani, Abi al-Fath Othman, al-Khazaidas, research: Muhammad Ali al-Najjar, Beirut, Dar al-Hadi for printing and publishing.
- 9- Ibn Darid, Muhammad Ibn Hasan, Jamehara Al-Lagheh, Beirut, Darul-Alam Lal-Mulayin.
- 10- Ibn Ashur, Muhammad Ibn Tahir, Al-Tahrir wa Al-Tanweer, Beirut, Al-Tarikh Al-Arabi Foundation.
- 11- Ibn Abbad, Ishmael. (1414 AH). Al-Aqsir fi al-Lagheh, research: Muhammad Hasan Al-Yasin, Beirut, Alam al-Kutub.
- 12- Ibn Faris, Abu al-Hossein Ahmed. (1404 AH). Mujam Qa'ayys al-Laghga, Research: Abdul Salam Muhammad Haroun, Al-Mahad Al-Islami Library.
- 13- Ibn Manzoor Ifriqi, Abi al-Fazl Jamal al-Din Muhammad bin Makram. (1405 AH). Lasan al-Arab, Qom, Adab al-Hawza publication.
- 14- Ibn Manoor, Muhammad. (1386 AH). Asrar al-Tawheed fi maqamat al-Sheikh Abi Saeed, edited and edited by: Mohammadreza Shafi'i Kodkani, Tehran, Aaghah Publishing House.

- 15-. Abul al-Baqah, Ayyub Ibn Musa. (1397 AH). Al-Alkaliyat: Mujam fi al-Tirmidh and al-Farooq al-Lhaguya, Research: Adnan Darwish and Muhammad Masri, Damascus.
- 16- Abi al-Saoud, Muhammad bin Muhammad. (1419 AH). Irshad al-Aql al-Salim to the benefits of al-Kitab al-Karim, first edition, Beirut, Dar al-Kitab al-Alamiya.
- 17-Ahsaei, Ibn Abi al-Jomhur. (1405 AH). Awali al-Laali al-Aziziya fi al-Ahadith al-Diniya, research: Mojtaba Iraqi, Qom, Sayyid al-Shahada.
- 18- Estrabadi, Muhammad Ibn Hasan, Commentary on Shafiyyah Ibn Al-Hajib, Beirut, Dar al-Kutb Al-Ulamiya.
- 19- Babaei, Ali Akbar, Azizi Kia, Gholam Ali, Rohanirad, Mojtabi, Rajabi, Mahmoud. (1388 AH). Methodology of Qur'an Interpretation: Basics and Methods of Qur'an Interpretation, Qom, Hozwa Research Institute and University.
- 20- Barqi, Ahmed bin Muhammad bin Khalid. (1330 AH). Al-Mahasen, research: Seyyed Jalaluddin Hosseini, Tehran, Dar al-Ketab Islamic.
- 21- Pournamdarian, Taqi. (1375 AH). code and secret stories in Persian literature, Tehran, scientific and cultural publications.
- 22- Tahanwi, Muhammad Aali bin Ali, Kashaf of the terms of art and science, research: Ali Farid Dahruj, Beirut, Lebanese School of Publishing.
- 23-Gibran, Masoud. (1376 AH). Al-Raed Alphabetical Dictionary, translated by: Reza Atrabinejad, Mashhad, Astan Quds Razavi, Printing and Publishing Institute.
- 24-. Jurjani, Ali bin Muhammad. (1370 AH). Al-Tarifaf, Tehran, Nasser Khosro Publications.

- 25- Jurjani, Abd al-Qahir bin Abd al-Rahman, Asrar al-Balagha fi ilm al-bayan, research: Abd al-Hamid Handawi, first, Beirut, Dar al-Kutb al-Alamiya.
- 26- Geoffrey, Arthur. (1386 AH). the words involved in the Holy Qur'an, translated by Fereydoun Badraei, Tehran, Tos Publications.
- 27- Javadi Amoli, Abdullah. (1379 AH). Tasnim, second, Qom, Isra Foundation.
- 28- _____. (1379 AH). Thematic Tafsir of the Holy Quran, Qom, Isra Publishing Center.
- 29- Johari, Ismail bin Hammad. (1407 AH). Taj al-Lagha and Sahah al-Arabiyyah, Research: Ahmed Abd al-Ghafoor Attar, 4th, Beirut, Dar al-Alam for the Millions.
- 30- Hosseini Zaidi and Ebadi, Seyyed Abulqasem and Mahdi. ((1398 AH). a study of the foundations of the theory of allegorical interpretation, Mashkah magazine, year 38, number 142, spring.
- 31- Hosseini Zaidi, Naghizadeh, Hosseini Shahroudi, Seyed Abulqasem, Hassan, and Seyed Morteza. (1395 AH). "God's Conversation with Hell", Reality or Allegory, Quranic Teachings Magazine, No. 23, Spring and Summer.
- 32- Hikmat, Ali Asghar. (1360 AH). Proverbs of the Qur'an, second edition, Tehran, Foundation of the Qur'an.
- 33- Hakim, Muhammad Baqir. (1425 AH). Al-Qasas al-Qur'ani, first, Qom, Al-Majma Al-Alami for Ahl al-Bayt "Aliham al-Salam".
- 34-. Hali, Jafar bin Hasan. (1423 AH). Ma'araj al-Asul, first, Institute of Imam Hasan "peace be upon him".

- 35- Khorramshahi, Bahauddin. (1374 AH). Hafez's Mind and Language, Tehran, Moin Publications.
- 36-. Khalafullah, Muhammad Ahmad. (1420 AH). Al-Fan al-Qasasi in Al-Qur'an al-Karim, edited by: Khalil Abdul Karim, London, Al-Intshar Al-Arabi Institute.
- 37- Khomeini, Ruhollah. (1372 AH). Adaab al-Salah, Tehran, Imam Khomeini's Writing and Publishing Institute "Rahmahullah".
- 38- Khoei, Seyyed Abul Qasim, Al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, Qom, Imam Al-Khoei Revival Institute.
- 39- Dekhoda, Ali Akbar. (1377 AH). Dictionary, second, Tehran University Publications.
- 40- Ragheb Esfahani, Abi al-Qasim Hossein bin Muhammad. (1404 AH). al-Mufardat fi Gharib al-Qur'an, II, book publication office.
- 41- Razi, Abu al-Fatuh Hossein bin Ali. (1408 AH). Ruz al-Jinnan and Ruh al-Jinan in Tafsir al-Qur'an, research: Mohammad Jaafar Yahaqi and Mohammad Mahdi Naseh, first, Mashhad, Astan Quds Razavi Foundation for Islamic Research.
- 42-. Razi, Fakhreddin .(1420 AH). Mofatih al-Ghaib, third, Beirut, Dar Ihya Al-Tarath al-Arabi.
- 43- Rashti, Habibullah bin Muhammad Ali, Bada'e al-Hadab, first, Qom, Al-Al-Bayt "Aliham al-Salam" Foundation.
- 44- Zubeidi, Seyyed Mohammad Mortaza .(1414 AH). Taj al-Arus Man Jawahar Al-Qamoos, Research: Ali Shiri, Beirut, Dar al-Fakr Lal-Taprah and Al-Nashar and Al-Tawzii.

پنجشنبه
تاویلات قرآنی

45- Zaheili, Wahba Mustafa, Al-Munir Fi Al-Aqeedah and Al-Sharia and Al-Manhaj, Beirut, Dar al-Fikr.

46- Zarakshi, Badr al-Din Muhammad bin Abdullah. (1376 AH). al-Barhan in the sciences of the Qur'an, research: Muhammad Abu al-Fazl Ibrahim, first, Beirut, Dar Ihya Al-Kutub al-Arabiyya.

47- v. Zarqani, Muhammad Abdulazim, Manahel al-Irfan fi Ulum al-Qur'an, Dar Ihya al-Trath al-Arabi.

48- Zamakhshari, Mahmoud. (1407 AH). Al-Kashf on the facts of Ghawamaz al-Tanzir, third, Beirut, Dar al-Kitab al-Arabi.

49- Sajdi, Abulfazl. (1392 AH). The language of the Qur'an with a view to the theological challenges of interpretation, first, Qom, organization for the study and compilation of humanities books of universities (Samt).

50- Sobhani, Jafar. (1382 AH). Tahzeeb al-Asul, first, Qom, Dar al-Fikr.

51- Saadi, Moslehuddin bin Abdullah. (1382 AH). Golestan, Tehran, Kalam Haq.

52- Saidi Roshan, Mohammad Baqer. (1383 AH). Analysis of the Qur'anic Language and its Understanding Methodology, Qom, Islamic Culture and Thought Research Institute and University Research Institute.

53- Seyyed Qutb, Ibrahim. (1415 AH). al-Tawg al-Fani fi al-Qur'an, Beirut, Dar al-Shoroq.

54- _____. (1412 AH). In the shadows of the Qur'an, 17th, Beirut, Dar al-Shoroq.

- 55- Siyuti, Jalal al-Din. (1416 AH). Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Research: Saeed Al-Mandob, First, Lebanon, Dar al-Fikr.
- 56- Shamisa, Siros .(1374 AH). Bayan, 5th, Tehran, Ferdous Publications.
- 57- Saleh, Sobhi. (1989 AH). Darasat fi Fiqh al-Lagheh, Beirut, Dar al-Alam.
- 58- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim. (1366 AH). Tafsir al-Qur'an al-Karim, Research: Muhammad Khajawi, Qom, 2nd, Bidar Publications.
- 59-. Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein. (1388 AH). Quran in Islam, Qom, Bostan Kitab Institute (Islamic Propaganda Office Publishing Center of Qom Seminary).
- 60-_____. (1417 AH). Al -Mizan Fayi al -Qur'an, Fifth, Qom, Islamic Publications Office of the Seminary of the Seminary.
- 61- Tabatabaei, Mohammadreza. (1381 AH). Safar Sadeh, fifty-third, Qom, Dar al-Alam Publishing House.
- 62- Tabarsi, Fazl bin Hassan. (1372 AH). Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, with an introduction by Mohammad Javad Balaghi, third edition, Tehran, Nasser Khosrow Publications.
- 63- Tabari, Abu Jaafar Muhammad bin Jarir. (1393 AH). Jame al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, Beirut, Dar al-Marafa.
- 64- Tareehi, Fakhr al-Din. (1408 AH). Al-Bahrain Assembly, research: Seyyed Ahmed Hosseini, second, Maktoal al-Nashar Al-Taqwa al-Islamiyya.

- 65- Safar, Muhammad bin Hassan. (1404). Basa'ir al-Drejad al-Kubura fi Fada'el al-Muhammad "Alaihim al-Sallam", research: Mirza Hassan Kuche Baghi, Tehran, Manshurat al-Alami.
- 66- Tusi, Abi Jafar Muhammad bin Hasan. (1376 AH). Al-Tabyan fi Tafsir al-Qur'an, Najaf, Al-Mattabah Al-Alamiya.
- 67- Tayyib, Seyyed Abdul Hossein. (1378 AH). Atyib al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, Tehran, Islam Publications.
- 68-. Abdo, Mohammad, Rashid Reza, Mohammad, Al-Tafsir al-Qur'an al-Hakim (Al-Manar), Second, Beirut, Dar al-Marafa.
- 69- Askari, Abu Hilal. (1421 AH). Farouq al-Laghuyeh encyclopedia, Qom, Islamic Publishing House.
- 70- Ali Zamani, Amir Abbas. (1381 AH). God, Language and Meaning, Ayat Eshgh.
- 71-Alavi Mehr, Hossein. (1381 AH). methods and tendencies of interpretation, Qom, Eswa.
- 72- Enayati Rad, Mohammad Javad. (1376 AH). Linguistics of Religion in the View of Al-Mizan, Qur'anic Research Quarterly, No. 9 and 10, Spring and Summer.
- 73- Farahidi, Khalil bin Ahmed. (1405 AH). Kitab al-Ain, Research: Mehdi Makhzoumi and Ibrahim Samarai, Qom, Daral-Hijrah Institute.
- 74- Farvardin, Azizah. (1387 AH). Aesthetics of art in the stories of the Qur'an, second edition, Qom, Daftar Aql.
- 75- Farhikhta, Shamsuddin. (1377 AH). Farhang Farhikhta (Political-legal words and terms), Tehran, Zarin.
- 76- Firouzabadi. (1412 AH). Al-Muhait Dictionary, Beirut, Dar al-Kutb al-Ulamiya.

77. Faiz Kashani, Mulla Mohsen. (1416 AH). Al-Safi, correction and suspension: Hossein Al-Alemi, Qom, second, Al-Hadi Foundation.
- 78- Qurashi, Seyyed Ali Akbar. (1377 AH). Ahsan al-Hadith, Soum Tehran, Baath Foundation.
- 79- Kalantari, Elias. (1361 AH). series of Quranic discussions, Tehran, Quran Foundation.
- 80- Majlisi, Muhammad Baqir. (1403 AH). Bihar al-Anwar al-Jamaeesh Lederer Akhbar al-Imam al-Athar, second edition, Beirut, Al-Wafa Foundation (Dar Ihiya al-Trath al-Arabi).
- 81- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi. (1386 AH). Teaching Philosophy, Tehran, International Publishing Company.
82. _____. (1394 AH). Quranic Studies, Qom, Imam Khomeini Educational and Research Institute "Quds Sarh".
- 83- _____. (2013). Qur'anic Education, Research and Writing: Mahmoud Rajabi, Fifth, Qom, Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications.
- 84- Mostafavi, Hassan. (1368 AH). Al-Habiq fi Kalamat al-Qur'an al-Karim, first, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- 85- Motahari, Morteza. (1378 AH). collection of works, Tehran, Sadra Publishing House.
- 86- Ma'raf, Muhammad Hadi, Al-Tafseer and Al-Mafsaroon in Thawba Al-Qashib, Al-Jama'e Al-Razwiyyah Lul-Uloom-e-Islamiyya, Mashhad, Holy.
- 87- _____. (1378 AH). Quranic Sciences, Qom, Tamehid Cultural Institute.
- 88- _____. (1385 AH). Criticism of doubts surrounding the Holy Quran, translation: Ali Akbar Rostami, Hassan Hakim Bashi and Hassan Kharqani, Qom, Talmahid Cultural Institute.

- 89- Makarem Shirazi, Nasser. (1383 AH). Tafsir al-Nashon, Tehran, twenty-seventh, Dar al-Kutb al-Islamiyya.
- 90- Nasfi, Abdul Aziz bin Muhammad. (1350 AH). al-ensan al-Kamil, third, Tehran, Tahuri Library.
- 91- Naqipourfar, Waliullah. (1381 AH). a research on contemplation in the Qur'an, Tehran, Asveh.
92. Hadavi Tehrani, Mahdi. (1377 AH). Theological foundations of ijtihad in the interpretation of the Holy Quran, first edition, Qom, Khaneh Khard Cultural Institute.